З метою усунення недоліків в системі дистанційної освіті треба: розробити цілісну психолого-педагогічну концепцію комп'ютерного навчання; впровадити навчальні матеріали для мережевих освітніх курсів з використанням усіх переваг гіпертекстового уявлення (вони повинні бути структурованими, взаємопов'язаними між собою, мати зручну навігацію містити посилання на додаткові навчальні та довідкові матеріали) та мультимедійних технологій; поступово виховувати культуру використання інформаційних ресурсів WWW, культуру спілкування в мережі; забезпечити відповідність обраній освітньої технології та рівня інтелектуального та особистісного розвитку студента (насамперед його суб'єктної зрілості); організувати курси підготовки професорсько-викладацького складу до роботи у системі дистанційного навчання.

Список використаних джерел:

1. Сайт Американського інституту національних стандартів/American National Standards Insitute. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.ansi.org.
2. Пильгун Лариса. Дослідження самоорганізації та гуртування українського суспільства під час війни/ 16 лист. 2022 р/: [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.ukreval.org/post.
3. Barker, B. O., Frisbie, A. G., Patrick, K. R. Broadening the definition of distance education in light of the new telecommunications technologies. The American Journal of Distance Education, №3(1), 1989. pp.20-29.
4. Биков В. Ю. Моделі організаційних систем відкритої освіти: монографія. Київ: Атіка, 2008. 684 с.
5. Положення про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти: затверджено наказом МОН від 8 вересня 2020 року №1115. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text.
6. Толочко В.М. Проблемні аспекти дистанційної форми освіти та можливості її використання в Україні: [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.provisor.com.ua/archive/ 2009/N11/padfo_119.php.
7. Муковіз О. П. Основи дистанційного навчання у початковій освіті: [навчально-методичний посібник]. Умань: Візаві, 2018. 128 с.
8. Самойленко О.М. Поняття дистанційної освіти та дискусії навколо неї. Збірник наукових праць. Херсон : «Міськдрук», 2011. С. 61.
9. Вишнівський В.В., Гніденко М.П., Гайдур Г.І., Ільїн О.О. Організація дистанційного навчання. Створення електронних навчальних курсів та електронних тестів. Київ: ДУТ, 2014. 140 с.
10. Триус Ю.В., Герасименко І.В. Комбіноване навчання як інноваційна освітня технологія у вищій школі. Теорія та методика електронного навчання: зб. наук. праць. Випуск ІІІ. Кривий Ріг, 2012. С. 299–308.

ОРГАНІЗАЦІЯ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ВІЙНИ (ПРАКТИЧНИЙ КЕЙС)

DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-422-1-39

Людмила ЛУКАНЬОВА
старший викладач
Волинський національний університет імені Лесі Українки
e-mail: lukanyovo@gmail.com

Вступ. Десять років в Україні війна, більше двох років – повномасштабна, руйнівна, варварська, війна, яка змінила життя кожного хто живе на цій землі. На нашу долю і на долю наших дітей випало страшне лихо, яке зруйнувало звичайне мирне життя, принесло горе і сльози…

Введення в Україні правового режиму воєнного стану позначається на всіх сферах людського життя. Але життя продовжується у напруженому чеканні новин з фронту, в готовності миттєво зреагувати на сигнал тривоги. Сьогодення внесло корективи в освітянське життя та незмінним лишилося те, що усі ми маємо працювати заради наших дітей. Робота кожного наразі надзвичайно важлива.

Головним – є завдання забезпечення необхідних умов для розвитку, освіти, повноцінної соціалізації дітей і створення безпечного освітнього середовища.

Також, серед актуальних питань, які обов'язково належать до категорії першочергових, в умовах дії у країні воєнного стану є:

– організація психологічної, методичної підтримки педагогічних працівників;
– підтримка дітей та батьків у складних ситуаціях;
– організація освітнього процесу починаючи з дошкільного віку;
– налагодження зв'язків і підтримка педагогічного партнерства ЗДО з батьками вихованців, представниками територіальних громад;
– надання різних видів психолого-педагогічної підтримки дітям та їх родинам;
– здійснення психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу. Функціонування системи освіти в умовах воєнного стану характеризується інтенсивним пошуком нових підходів до навчання, інноваційних форм організації освітнього процесу, ефективних педагогічних та інформаційних технологій. Поширення інноваційних технологій в освітній галузі стало об'єктивною закономірністю, зумовленою новою філософією освіти. Інновації варто розглядати як ефективні та результативні нововведення у змісті, методах, засобах і формах навчання та виховання особистості, в управлінні системою освіти, в організації освітнього процесу, у структурі закладів освіти. Особливої актуальності набули інновації з початком широкомасштабної війни, розв'язаної росією на території України, коли стало життєво необхідним приймати швидкі, нестандартні, по суті – інноваційні рішення. Варто зазначити, що в цей складний час і самі освітяни стали більш активно вести пошук шляхів вирішення проблем в організації навчання здобувачів освіти [1].

Під час війни діти стають найбільш вразливою категорією населення, особливо, якщо це діти з особливими освітніми потребами, котрі потребують постійного догляду та особливої уваги. Перебуваючи в небезпеці, в тривалому стресовому стані, дитина позбавлена нормальних умов для розвитку та освіти. Через відчуття тривоги, напруги, страху, невизначеності ускладнюється процес повноцінної соціалізації дитини, який і за належних умов організації освітньо-корекційного процесу, проходить у дітей з ООП надзвичайно складно. Про особливі форми організації діяльності закладу дошкільної освіти в умовах війни, «практичні кейси» та окремі «лайфхаки» хочу розповісти на прикладі роботи спеціального дошкільного закладу освіти для дітей з порушеннями інтелектуального та мовленнєвого розвитку. Перший шок, пов'язаний з початком війни, колектив закладу подолав досить швидко і уже в другій половині березня освітній процес було відновлено. У зв'язку з тим, що в більшості регіонів України зберігається загроза для життя та здоров'я мирних мешканців, та по кілька разів на день оголошується повітряна тривога, освітній процес розпочався з використанням дистанційних форм роботи та у змішаному форматі. Вимушене дистанційне навчання стало викликом для всіх учасників освітнього процесу: педагогів, здобувачів освіти та батьків. Проводити заняття віддалено, не бачити здобувачів освіти, не мати можливостей пояснити особисто й допомогти в момент виникнення проблеми – ще певний час тому педагоги не могли й уявити таких ситуацій у своїй роботі. Але введення воєнного стану внесло несподівані корективи і змусило всіх терміново опановувати цифрові інструменти й нові педагогічні підходи та методики. А досвід організації дистанційного навчально-виховного процесу у нас уже був, адже під час карантину, спричиненого COVID-19, корекційно-розвитковий процес уже був апробований у дистанційному форматі, і аналіз та висновки щодо його слабких та сильних сторін педагогічним колективом було зроблено. На сьогодні не має єдиного рішення серед науковців щодо єдиного визначення поняття «дистанційне навчання». Дистанційне навчання – це індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчального процесу в спеціалізованому середовищі, яке функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій. У даний час дистанційна освіта стає реальною можливістю вчитися в індивідуальному режимі незалежно від місця і часу; здобувати освіту за індивідуальною траєкторією, відповідно до принципів відкритої освіти, і покликана реалізувати права людини на безперервну освіту й отримання інформації. Найбільше цього потребують здобувачі освіти з особливими освітніми потребами.

Отже, щоб розпочати дистанційне навчання дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами, необхідно правильно його організувати, тому під час роботи із такими дітьми, необхідно враховувати наступні фактори [2-5]:
– пошук завдань, які б максимально стимулювали активність дитини;
– застосовувати завдання з опорою на зразки; проводити чіткий і доступний інструктаж;
– працювати, враховуючи труднощі запам'ятовування і порушення працездатності в процесі виконання практичних завдань;

– додатково пояснювати навчальний матеріал; давати можливість виконувати завдання у повільнішому темпі, зменшувати їхню кількість, надавати додаткові запитання з метою глибшого розкриття змісту завдання; наводити вже відомі їм приклади та аналогії, враховуючи труднощі орієнтування в завданні;

– використовувати поетапну інструкцію й поетапне узагальнення; поділяти завдання на складові;

– формувати вміння планувати свою діяльність у процесі його вирішення.

Зміст навчального матеріалу слід подавати невеликими частинами, використовуючи мультисенсорний підхід (слуховий, візуальний, маніпуляційний), якомога більше повторювати та закріплювати вивчений матеріал.

Першочергові завданнями для відновлення освітньо-корекційного процесу в дистанційному форматі [6]:

– налагодження ефективної комунікації учасників освітнього процесу, посідає ключове місце. В умовах військових дій найбільшої актуальності набувають системи комунікації з дітьми, їхніми батьками, сім'ями, педагогами, що дає змогу встановити швидкий обмін інформацією, мобільність зворотного зв'язку. У дистанційному навчанні батьки мають стати партнерами для вихователів. І перше спілкування педагогів має відбутися саме з ними, адже інколи батьки стають каналом комунікації між ними і здобувачем освіти.

Оскільки форма освіти дошкільників залежить від безпекової ситуації у кожному регіоні, комунікація з учасниками освітнього процесу має здійснюватися з урахуванням локації дітей(вдома, у бомбосховищі, в умовах зовнішньої міграції, в умовах внутрішньої міграції, в закладі дошкільної освіти, з батьками, вихователями, опікунами, волонтерами); Задля забезпечення ефективності комунікації з батьками, педагогами й усіма, хто задіяний в освітньому процесі, у закладі розроблено рекомендації, щодо використання усіх можливих каналів комунікації. Основними формами онлайн-комунікацій були, і надалі залишаються: відеоконференція, форум, чат, блог, електронна пошта, анкетування, соціальні мережі. У складних умовах корисними можуть бути сервіси та інструменти комунікації в онлайн-режимі. Ефективними можуть бути розміщені на сайті ЗДО завдання і рекомендації для батьків щодо роботи з дітьми, відповідно до їхнього віку; створення груп із батьками, вихователями, психологами в соціальних мережах Viber, Telegram, WhatsApp, для отримання інформаційно-освітніх та психолого-педагогічних послуг; використання електронних платформ Zoom, GoogleMeet, Google Classroom, Microsoft Teams. Важливо визначитися, через які канали комунікації швидко доходитимуть повідомлення до аудиторії, який канал зможе забезпечити оптимальний зворотний зв'язок, які формати для цих каналів застосувати.

– відновлення освітнього процесу, розпочали з рекомендацій батькам щодо використання доступних інтернет ресурсів.

На сайті МОН у вільному доступі зібрано матеріали, з допомогою яких педагоги зможуть підготуватись до роботи, організувати освітній процес у нових умовах:

– «Сучасне дошкілля під крилами захисту». Відкрито дитячий онлайн-садок НУМО з відеозаняттями для дітей віком від 3 до 6 років (ЮНІСЕФ разом із МОН України);

– поради з надання першої психологічної допомоги людям, які пережили кризову подію;

– поради від експертів ЮНІСЕФ «Як підтримати дітей у стресових ситуаціях»;

– інформаційний комікс для дітей «Поради від захисника України»;

– хрестоматія для дітей дошкільного віку «Моя країна – Україна» з національно-патріотичного виховання.

Матеріали для дітей дошкільного віку постійно оновлюються та поповнюються на сайті міністерства освіти і науки України. Використання на заняттях дидактичних ігор, особливо важливо під час дистанційного навчання, адже це створює в здобувачів освіти гарний настрій, активізує їхню увагу, яка може розсіюватися під час роботи за комп'ютером. Різноманітні ігрові моменти, з допомогою яких вивчається той чи інший навчальний матеріал, підтримують та посилюють зацікавлення дітей у навчанні. Крім того, гра може стати своєрідною фізкультхвилинкою. Якщо вона підібрана відповідно до теми, що вивчається, то можна сумістити приємне з корисним: і відпочинок, і навчання. Але гра не повинна бути на занятті лише заради забави. Вона повинна навчати і виховувати разом з іншими видами роботи. Підбирати ігри потрібно відповідно до навчальної програми, добре продумати, на якому етапі заняття гра буде використовуватися та з якою метою [7, 8].

Щоб внести елемент гри в навчальний процес під час дистанційного навчання, можна скористатися онлайн-ресурсами Quizalize, Mentimeter, Puzzle.

Гра сприяє продуктивній взаємодії вихователя та здобувача освіти, ефективній співпраці з елементами змагання. Наприклад, під час проведення дистанційних дидактичних ігор, як «У саду – на городі», «Знайди сусіда», «Назви і опиши (казкові герої)», діти вчаться спостерігати, самостійно думати, приймати рішення. Систематичне використання дидактичних ігор підвищує ефективність навчання. Педагоги закладу активно використовують відеотеку (створену під час карантину) бесід, рухливих, дидактичних, творчих ігор, записів занять з різної тематики, одночасно, знімають все нові відеоролики, намагаються налагодити комунікацію у синхронному та асинхронному форматах.

Сьогодні, з впевненістю можна констатувати, що саме навчальний контент, створений педагогами закладу був найбільш затребуваним в організації роботи з вихованцями, адже оптимально враховував типологічні особливості дітей конкретної групи, їх особливі освітні потреби, зменшував тривожність, сприяв створенню емоційно-позитивного фону, оскільки діти спілкувалися з знайомими людьми, бачили їх усміхнені обличчя, чули знайомий голос [9].

– зарахування до закладу дітей дошкільного віку із числа внутрішньо переміщених осіб за місцем тимчасового проживання та забезпечення необхідною інформацією сімей, які евакуйовані з небезпечних територій і можуть долучитися до освітнього процесу за місцем тимчасового проживання, надання інформації щодо використання приватних освітніх платформ із безкоштовним доступом до освітніх послуг з метою залучення дітей до освітнього процесу, сприяння тимчасовому долученню дітей до освітнього процесу в закладах дошкільної освіти в зарубіжних країнах на період військових дій, організація індивідуальних консультацій із фахівцями (практичними психологами, медичними працівниками) з метою підтримки дітей та їхніх батьків у кризовому стані.

Щоб розпочати дистанційне навчання дітей з особливими освітніми потребами, необхідно правильно його організувати. Батькам необхідно призвичаїти дитину до нового розпорядку дня, вирішити технічні питання щодо забезпечення навчання в домашньому освітньому просторі, використовуючи різні способи передачі інформації. Дітям з особливими освітніми потребами потрібно більше часу, щоб звикнути до отримання необхідних знань на основі інформаційно-комунікаційних технологій. Тому саме організація дистанційного навчання та вирішення технологічного забезпечення процесу навчання є ключовими в досягнені навчальної мети.

Режим заняття он-лайн дуже схожий на класичний. Всі заняття відбуваються, хоча і віртуально, але в реальному часі. Завдяки спеціальним програмам, що дозволяють транслювати відео зображення і звук через Інтернет, здобувачі освіти з особливими освітніми потребами в призначений час спілкуються з вихователем, логопедом, дефектологом, практичним психологом і один з одним. Відбувається це майже як звичайне заняття, однак дитина в цей час перебуває за місцем проживання.

Режим заняття оф-лайн. Безпосередній контакт із здобувачем освіти з особливими освітніми потребами відбувається рідко, так як передбачає самостійне вивчення необхідного матеріалу. Зазвичай, обмін досліджуваним матеріалом, завданнями та рішеннями відбувається по електронній пошті. Тому, батьки та дитина вирішують, в який час дня необхідно позайматися. Для дітей з різними пізнавальними можливостями дистанційне навчання можливе за умови індивідуалізації навчання та активної допомоги батьків.

В нових умовах навчання, батьки стають для дітей також вчителями, тож багатьох цікавить питання як організувати методичне забезпечення віддаленого освітнього процесу, як створити розвиваюче середовище вдома? Дитина з особливими потребами потребує постійної батьківської підтримки. Саме родина має бути зацікавлена в тому, щоб забезпечити відповідний педагогічний вплив для оволодіння дитиною потрібними знаннями й уміннями. Отже, співпраця з вихователем, з корекційними педагогами та практичним психологом з використанням технологій дистанційного навчання, або у режимі онлайн спілкування, або оф-лайн (через опрацювання підготовлених для дитини завдань) – це спільна стратегія щодо організації освітнього процесу в умовах дистанційного навчання. Щоб допомогти дитині адаптуватись до нових умов навчання, необхідно створити оптимальний режим дня, який буде подібним до попереднього. Плануйте день разом із дітьми. Дитині дуже важко буде повертатися до навчальних буднів, якщо під час дистанційного навчання він буде іншим її графік буде інший. Тому, бажано продовжувати лягати спати, прокидатися, харчуватися і гуляти в один і той же час. Розподіляйте навантаження дитини. Не виконуйте все одразу. Інтелектуальні завдання чергуйте з фізичними хвилинками, руховими іграми. Крім фізичних вправ, дитина може під час перерви між заняттями зайнятися домашніми справами (скласти іграшки, погодувати риб тощо) чи погратися [10].

Для того, щоб ефективно організувати навчальний процес вдома, потрібно включити навчання в режим дня дитини. Оформіть режим дня разом з дитиною у формі плакату (з фотографіями дій,

піктограм та інших символів) та розмістіть його на видноті. Він допоможе дитині з особливими освітніми потребами зрозуміти послідовність виконання дій.

Навчайте дітей плануванню. Для цього переглядайте та проговорюйте разом з дитиною візуальний режим дня та розклад занять зображений на плакаті. Важливо, щоб дитина знала, що вранці вона робить ранкову зарядку вмивається, снідає, потім відвідує заняття, малює, вчить вірші, а після обіду гуляє, грає рухливі ігри, слухає казку, конструює, спостерігає тощо.

Зазвичай найпродуктивнішим часом для навчання є ранок. Хоча, звісно, складаючи розклад, треба орієнтуватися на особливості дитини. Бажано також складати план занять на наступний день звечора і дотримуватися щодня однакових часових рамок. Можна використовувати картки візуальної підтримки для створення візуального розкладу, на якому буде зазначено, що буде дитина робити спочатку, що потім. Корисним є розроблення спеціальної системи заохочення. Це підтримує мотивацію до виконання завдань, діти пишаються своїми виконаними справами та прагнуть отримати заохочення. Для ефективного навчання необхідно забезпечити дитину комфортним та зручним робочим місцем, адже навчання на дивані або лежачи в ліжку буде відволікати і шкодити здоров'ю дитини, тому виберіть окремий куточок (навчальну зону) у будинку та обладнайте його. Бажано усунути фактори, що можуть відволікати дитину. Середовище, що не відволікає увагу, дозволить малюку з ООП навчатися ефективно та допоможе почуватися більш спокійно та впевнено; також під час виконання завдань дитиною намагайтеся забезпечити відсутність сторонніх шумів.

Організовуючи робоче місце для дитини, необхідно враховувати стан її здоров'я, зорові, рухові, слухові, пізнавальні можливості. Необхідно допомогти дитині (відповідно фізичних можливостей), зберігати правильну поставу при роботі за комп'ютером. Монітор комп'ютера має бути навпроти очей. Також слід забезпечити вимоги до освітлення робочого місця, повітряного середовища в приміщенні, ознайомити та дотримуватись правил техніки безпеки.

Заздалегідь ознайомте дитину з процесом дистанційного навчання. Поясніть, як буде проходити заняття вдома, що вона буде бачити на комп'ютері, хто буде на зв'язку, кого вона буде бачити та чути, коли увімкнеться відео, для чого поруч будуть батьки і яку допомогу вони будуть надавати, як будуть працювати разом. Психологічно налаштуйте дитину на ефективну спільну роботу та взаємодію. Якщо у дитини виникають психологічні труднощі, батьки мають допомогти їй справитися з цим справитися з цим, надати їй психологічну підтримку та допомогу, у разі необхідності звернутися до педагога за консультацією. Постійна підтримка інтересу до навчання. Мотивація дитини до успіху може бути різною – зовнішньою (заохочення, як-то дозвіл погратися на комп'ютері, купити іграшку) та внутрішньою – власне пізнавальний інтерес дитини (який підвищується від підтримання допитливості дитини, похвали за її досягнення). Головне правило – заохочення та підтримка показують дитині, що її робота і її зусилля не залишаються непоміченими. Хваліть дітей за виконану роботу, за конкретну дію.

Підтримувати інтерес дитини і мотивацію до вивчення і пізнання нового – це головна вимога для успішного освоєння інформаційно-комунікаційними технологіями та роботи в дистанційному режимі, для отримання якісної освіти дитиною з особливими освітніми потребами.

Обов'язково слід пам'ятати про дотримання здоров'язбережувального режиму під час дистанційного навчання та врахування ризиків, які виникають при роботі на комп'ютері:

– гіподинамія. Тривале сидіння перед комп'ютером в одному положенні призводить до того, що м'язи слабо розвиваються, дитина стає дратівливою, швидко стомлюється.

– порушення зору. Постійна напруга зору веде до стомлення очних м'язів, а також негативно впливає на судини і сітківку ока.

– вплив на центральну нервову систему. Тривале використання комп'ютера може не тільки стати причиною підвищеної стомлюваності і навіть запаморочень, але й викликати інші порушення - сонливість, апатію, неуважність, нестриманість, зниження уваги тощо. Необхідно робити паузи під час навчання, перерви після кожного відео-уроку чи заняття, виконувати рекомендовані фахівцями вправи для очей, дихальну гімнастику, фізкультхвилинки у процесі роботи з комп'ютером. Проводити гімнастику для зняття стомленості та пам'ятати, що корекційні педагоги та інші фахівці спеціалізованого закладу завжди готові до спілкування з батьками та дітьми в різний спосіб і нададуть консультацію чи практичну допомогу.

Прагнення дитини до виконання завдань повинно оцінюватись позитивно та підкріплюватись словами дорослого: «Молодець», «У тебе все вийде», «Ти дуже старався», «Сьогодні тобі вдалося це зробити краще». Це впливає на підвищення самооцінки дитини, її віри у отримання позитивного кінцевого результату, ставлення до виконаної роботи з різних видів діяльності. Оцінювати потрібно

не дитину, а діяльність, яку вона здійснює, або намагається здійснити при вашій допомозі. Основною умовою успіху в просуванні дитини з особливими освітніми потребами за освітньою програмою є провідна роль батьків. Практика показує, що найсприятливіші умови навчання здобувачів освіти з використанням дистанційних освітніх технологій складаються тоді, коли батьки особливої дитини є безпосередніми учасниками освітнього процесу. Дотримання рекомендацій щодо організації дистанційного навчання, увага та турбота оточуючих допоможе дитині навчатися, розвиватися, долаючи можливі труднощі та бар'єри під час дистанційного навчання.

*Інноваційні підходи в системі корекційної психопедагогіки***.**

Психогімнастика – метод, при якому учасники проявляють себе й спілкуються невербально. Термін «психогімнастика» має широке й вузьке значення. Психогімнастика у вузькому значенні - це ігри, етюди, в основі яких лежить використання рухової експресії як головного засобу комунікації в групі. У широкому розумінні психогімнастика – це курс спеціальних занять, спрямованих на розвиток і корекцію різних сторін психіки людини як пізнавальної, так і емоційноособистісної сфери.

Психогімнастика як самостійний метод психокорекції займає чільне місце в роботі психолога, він дозволяють звернути увагу на «мову тіла» і просторово-тимчасові характеристики спілкування, та виступає ефективним засобом оптимізації соціально-перцептивної сфери особистості. Цей метод корекції включає спеціальні заняття (етюди, вправи, ігри), спрямовані на розвиток і корекцію різних аспектів психіки дитини. Використання елементів психогімнастики під силу кожному з батьків. Методика занять психогімнастикою досить проста. Психогімнастичні вправи можна використовувати як для загального розвитку дитини, так і для корекції різних психічних станів, наприклад надмірної рухливості, слабкої концентрації уваги, істеричності, боязкості, замкнутості.

У послідовності психогімнастичних вправ особливо важливо дотримуватись чергування і порівняння протилежних за характером рухів:

- напруження та розслаблення;
- різких і плавних рухів;
- частих і рідких;
- дрібних і загальних;
- ледь помітних коливань і повних застигань;

Таке чергування рухів рефлекторно впливає на гармонізацію психічної діяльності мозку: впорядковується психічна й рухова активність дитини, покращується її настрій.

На заняттях із психогімнастики всі діти успішні: правильно все, що вони роблять, розігрують той чи інший образ, при цьому кожен робить по-своєму, як уміє. Але в усіх виникають м'язові та емоційні відчуття, кожен може навчитися їх довільно регулювати. Завдання психогімнастики – збереження психічного здоров'я, запобігання емоційним розладам у дитини через зняття психічного напруження, розвиток кращого розуміння себе та інших, створення можливостей для самовираження особистості. Більшість психогімнастичних завдань побудовані на імітації певних почуттів та емоційних станів людини. Решта передбачає відтворення дітьми дій та вчинків уявних героїв.

Психологічні вправи корисні не тільки емоційно загальмованим, але й дітям із добре розвиненою експресією. Це зумовлено тим, що, вплив психогімнастики на емоційно-особистісну сферу дитини забезпечується цілою низкою корекційних механізмів.

Арт-терапія - це використання засобів мистецтва для передачі почуттів та інших проявів психіки людини з метою зміни структури її світовідчуття. Це способи та технології реабілітації осіб засобами мистецтва та художньої діяльності.

Науковці та практики вважають, що образи художньої творчості відбивають всі види підсвідомих процесів, включаючи страхи, внутрішні конфлікти, спогади дитинства, сновидіння. При їх словесному описі у дитини можуть виникнути труднощі. Тому саме невербальні засоби часто є єдиними можливими для вираження сильних переживань, а отже, можна говорити про перевагу арт-терапії над іншими формами психотерапевтичної роботи:

- практично кожна людина (незалежно від свого віку) може брати участь у арт-терапевтичній роботі, яка не вимагає від неї будь-яких здібностей до образотворчої діяльності чи художніх навичок;
- арт-терапія є засобом переважно невербального спілкування. Це робить її особливо цінною для тих, хто недостатньо добре володіє мовленням;
- образотворча діяльність є сильним засобом зближення людей;
- продукти образотворчої творчості є об'єктивним свідченням настроїв та думок людини, що дозволяє використовувати їх для оцінки стану, проведення відповідних досліджень;

– арт-терапія є засобом вільного самовираження, що передбачає атмосферу довіри, терпимості та уваги до внутрішнього світу людини;

– арт-терапевтична робота здебільшого викликає у людей позитивні емоції, допомагає подолати апатію;

– арт-терапія заснована на мобілізації творчого потенціалу людини, внутрішніх механізмів саморегуляції та лікування.

Слід наголосити на спонтанному характері творчої діяльності на арт-терапевтичних заняттях на відміну від процесу навчання образотворчому мистецтву. Творчість, як відомо, сама по собі має цілющу силу. Під час війни арт-терапія набула педагогічного спрямування. Мається на увазі «соціальне лікування» особистості, зміна стереотипів її поведінки засобами художньої творчості.

Арт-терапевтичні заняття дозволяють вирішувати важливі педагогічні завдання:

1. Виховні. Взаємодія будується таким чином, щоб діти навчалися коректного спілкування, співпереживання, дбайливих взаємин з однолітками та дорослими. Це сприяє моральному розвитку особистості, забезпечує орієнтацію у системі моральних норм, засвоєння етики поведінки. Відбувається глибше розуміння себе, свого внутрішнього світу (думок, почуттів, бажань). Складаються відкриті, довірливі, доброзичливі стосунки із педагогом.

2. Корекційні. Поліпшується самооцінка, зникають неадекватні форми поведінки, налагоджуються методи взаємодії з іншими людьми. Хороші результати досягаються у роботі з порушеннями у розвитку емоційно-вольової сфери вихованців.

3. Психотерапевтичні. «Лікувальний» ефект досягається завдяки тому, що в процесі творчої діяльності створюється атмосфера емоційної теплоти, доброзичливості, емпатичного спілкування. Виникають відчуття психологічного комфорту, захищеності, радості, успіху. В результаті мобілізується цілющий потенціал емоцій.

4. Діагностичні. Арт-терапія дозволяє отримати відомості про розвиток та індивідуальні особливості дитини. Це коректний спосіб поспостерігати за нею у самостійній діяльності, краще дізнатися про її інтереси, цінності, а також виявити проблеми, що підлягають спеціальній корекції. У процесі занять проявляється характер міжособистісних відносин і реальне становище кожного колективі. Арт-терапія виявляє і внутрішні, глибинні проблеми особистості.

5. Розвиваючі. Завдяки використанню різних форм художньої експресії складаються умови, за яких кожна дитина переживає успіх у тій чи іншій діяльності. Діти вчаться вербалізації емоційних переживань, відкритості у спілкуванні, спонтанності. У цілому нині відбувається особистісне зростання людини, набувається досвід нових форм діяльності, розвиваються здібності до творчості, саморегуляції почуттів та поведінки.

Є два основні варіанти арт-терапевтичної роботи – індивідуальна та групова.

Групова арт-терапія:

– дозволяє розвивати цінні соціальні навички;

– пов’язана з наданням взаємної підтримки членам групи та дозволяє вирішувати спільні проблеми;

– дає можливість спостерігати результати своїх дій та їх вплив на оточуючих;

– дозволяє освоювати нові ролі;

– підвищує самооцінку та веде до зміцнення особистої ідентичності

Арт-терапія має широкі, великі можливості у роботі з дітьми-дошкільнятами, які мають різні емоційні проблеми, труднощі у спілкуванні, негативні поведінкові реакції.

Сміхотерапія – лікування позитивними емоціями, засіб глибокого очищення організму людини на всіх рівнях. Відомий невролог Вільям Фрай порівняв акт сміху з дихальною гімнастикою, що застосовується у роботі з дітьми з мовленнєвими порушеннями. На думку автора, інтенсивність дихання при цьому дозволяє легеням та верхнім дихальним шляхам повністю звільнитися від повітря. У цю мить в організмі людини відбуваються найпотужніші біохімічні реакції. Голосний, дзвінкий сміх здатний нормалізувати метаболічні процеси в організмі. Сміх є одним з механізмів адаптації людини до навколишнього середовища.

Сміхотерапія є сильним терапевтичним та фізіологічним стимулюванням центру емоцій. Крім того, сміхотерапія сприяє формуванню просодичних компонентів мовлення, а саме сприйманню та розвитку емоційно-тембрового забарвлення мовлення, розвитку голосу.

Сміх може бути: радісним та сумним; добрим та отруйним; розумним та безглуздим; гордим та душевним; поблажливим та підлабузним; презирливим та наляканим; нахабним та сором’язливим; іронічним та щирим, тощо .

Отже, можливо виділити декілька аспектів механізму впливу сміху на дитину.

По-перше, сміх викликає в організмі комплексний біохімічний процес, при якому знижується викид «стресових гормонів» – кортизону та адреналіну, та стимулюється виділення власних морфінів організму – ендорфінів (так звані «гормони щастя»). Останні знижують відчуття фізичного та душевного болю, викликають почуття задоволення. Сміх змінює ритм серцебиття, що спочатку прискорюється, а потім знижується. Тривалий сміх знижує й кров'яний тиск. Сміх зміцнює імунну систему організму та внутрішні органи. Сміх підвищує рівень антитіл та білих кров'яних клітин в імунній системі, підвищує опір інфекціям.

По-друге, сміх як особливий спосіб дихання, при якому вдих стає більш тривалим та глибоким, а видих, навпаки, скорочується, дозволяє легеням повністю звільнитися від повітря. У порівнянні із звичайним диханням, газообмін прискорюється у 3-4 рази.

По-третє, вченими встановлений ще й зв'язок між активністю м'язів обличчя та кровопостачанням головного мозку. Коли людина посміхається, потік крові до мозку посилюється, мозок отримує більше кисню, що позитивно відбивається й на його емоційному стані. Слід зазначити, що у дитячому віці такий природній прийом отримання позитиву використовується людською природою набагато краще, ніж у дорослому житті людини: якщо у дитини вираз обличчя змінюється протягом доби не менш ніж двадцять разів, то у дорослих людей такі зміни обмежуються трьома змінами. Люди, які страждають на депресію, мають практично незмінне, «застигле» обличчя.

Четверте, сміх активізує особистісний естетико-творчий потенціал людини: сміх активізує роботу мозку, об'єднує праву та ліву півкулі, підвищує творчі здібності та вміння вирішувати різноманітні проблеми та покращує зовнішній вигляд людини: тонізує м'язи обличчя. Проведеними дослідженнями доведено, що людина, яка сміється, вирізняється щирістю, готовністю прийти на допомогу, а також здатністю любити.

По-п'яте, сміх може виступати як своєрідний захисний механізм для мозку людини.

Слід зазначити, що у випадку роботи з дітьми з мовленнєвими та інтелектуальними порушеннями сміхотерапія не повинна обмежуватися дозованими вправами.

Ритмопластика – це спеціальне комплексне заняття, на якому засобами музики і спеціальних рухових і корекційних вправ відбувається корекція і розвиток рухових та мовленнєвих функцій, поліпшуються якісні характеристики руху, розвиваються особистісні якості, саморегуляція поведінки. Ритмопластика – це пластичні рухи, які носять оздоровчий характер, вони виконуються під музику в спокійному повільному темпі, з максимальною амплітудою і розтягуванням м'язів.

Методика навчання дошкільнят мови ритмопластичних рухів багато в чому залежить від вибору «одиниць» цієї мови, з якими передбачається познайомити дітей. Необхідно підбирати досить прості, доступні руху. Ці рухи склали певну систему виражальних засобів, що дозволяє створити різноманітні хореографічні композиції. Особливу увагу хочеться звернути на використання допоміжних, коригуючих вправ.

Головна мета ритмопластики – розвиток рухової активності дитини, корекція мовленнєвих та інтелектуальних труднощів, прищеплення основних навичок, необхідних для подальшого дорослого життя. Ритмопластика є однією із своєрідних форм активної терапії, шляхом спеціального підбору методів і методик, спрямованих на подолання порушень інтелекту та мовлення, чіткості виконання рухів, збагачення пізнавальної і емоційно-вольової сфери дітей, засобами музичноритмічної діяльності, поєднанні рухів, музики і слова. Це все сприяє розвитку творчих здібностей дітей.

Казкотерапія використовує казкову форму для інтеграції особистості, розвитку творчих здібностей, розширення свідомості, вдосконалення взаємодії з оточуючим світом.

Казки викликають інтенсивну емоційну реакцію. Казкові образи звертаються одночасно до свідомості та до підсвідомості. Казка дозволяє вийти за рамки звичайного життя, в доступній формі вивчати світ почуттів і переживань, ідентифікувати себе з певним персонажем і таким чином подивитись на свої проблеми зі сторони.

Привабливість казки як засобу педагогічного впливу для дитини обумовлена її властивостями:

– відсутність прямих повчань; події казкової історії логічні, природно витікають одна з одної, що дозволяє дитині засвоювати причинно-наслідкові зв'язки і спиратись на них;

– через образи казки дитина знайомиться з досвідом багатьох поколінь. Перемога добра забезпечує дитині відчуття психологічної захищеності. Дитина засвоює, що випробування сприяють внутрішньому росту людини;

– відсутність фіксації імені головного героя та місця подій; головний герой – це збірний образ, з яким дитина може ідентифікувати себе;

– цікавий сюжет, наповнений загадками, чарами, неочікуваними перетвореннями героїв забезпечує активне сприйняття і засвоєння інформації.

«Пальчикові» ігри – віршовані рядки, що ілюструються за допомогою ритмічних рухів рук, пальчиків. «Пальчикові» ігри допомагають батькам не тільки розвивати мовлення та інтелектуальні здібності дитини, а й приносять задоволення від проведеного разом часу, допомагають у хвилини плачу, стають у пригоді для створення ритму впродовж дня. Пропонуючи малюку «пальчикову» гру, важливо відразу створити її настрій, правильно вимовляти кожен звук, продумати всі рухи заздалегідь і поступово її повторювати. Особливу радість приносить дитині ситуація, коли всі члени сім'ї разом відтворюють «пальчикову» гру. Світ «пальчикових» ігор дарує радість і малятам, і батькам. Пальчикові ігри – це чудовий інструмент раннього розвитку. Робота пальців, тісно пов'язана з діяльністю головного мозку, тому погладжування, пощипування, стискання у кулачки дитячих пальчиків дуже корисне для розумового розвитку малюка. Сучасні дослідження фізіологів говорять про тісний взаємозв'язок між рухами пальців, кисті та розвитком мислення. Маніпуляції рук впливають на функціонування центральної нервової системи, розвиток мовлення [11].

Доведено, що кожен з пальців руки відповідає певній ділянці у корі великих півкуль головного мозку. Розвиток рухів пальців передує появі артикуляції складів. Таким чином, мовлення перебуває у прямій залежності від розвитку дрібної моторики руки. З 6 місячного віку можна стимулювати тактильні відчуття пальчиків, давати торкатися тканини з різною текстурою, погладжувати пір'їнкою, котити по долоньці м'ячики з різним рельєфом.

Пальчикові ігри – це не тільки універсальні вправи, а й цікава та весела забава, що дозволяє продуктивно взаємодіяти батькам з дитиною та допомагає відволікти, розважити, зайняти дитину.

Кінезіологія – це наука про розвиток розумових здібностей і фізичного здоров'я через певні рухові вправи. Це своєрідна «гімнастика мозку». З її допомогою процес навчання і виконання будь-якого виду діяльності стає ефективнішим. Завдяки «гімнастиці мозку» організм координує роботу правої та лівої півкуль, розвиває взаємодію тіла й інтелекту. Півкулі мозку людини відповідають за певні функції:

– права півкуля головного мозку – гуманітарна, образна, творча – відповідає за тіло, координацію рухів, просторове і кінестетичне сприйняття;

– ліва півкуля головного мозку – математична, знакова, мовленнєва, логічна, аналітична – відповідає за сприйняття слухової інформації, постановку мети і побудову програм.

Для того щоб творчо осмислити будь-яку проблему, недостатньо лише задіяти обидві півкулі, необхідні їхня взаємодія й синхронізація між ними. Кожна з півкуль є не дзеркальним відображенням іншої, а необхідним доповненням. Основна мета кінезіології: розвиток міжпівкульної взаємодії та синхронізація роботи півкуль головного мозку, що сприяє активізації розумової діяльності.

Завдання кінезіології:

– розвиток міжпівкульної взаємодії;
– синхронізація роботи півкуль;
– розвиток дрібної моторики;
– розвиток здібностей;
– розвиток пам'яті, уваги, мислення;
– розвиток інтелекту та мовлення.

Кінезіологічні вправи допомагають подолати стресові ситуації, поліпшити роботу мозку і всього тіла, сприяють гармонійному розвитку особистості та її творчої самореалізації.

Розтягування, дихальні вправи, окорухові вправи, вправи для розвитку дрібної моторики, масаж, вправи на релаксацію поліпшують розумову діяльність, синхронізують роботу півкуль, сприяють запам'ятовуванню, підвищують стійкість уваги, допомагають відновленню мовленнєвих функцій, полегшують процеси читання і письма. Новий навчальний матеріал сприймається дітьми більш цілісно та природно, нібито розумом і тілом, а тому краще запам'ятовується.

Кінезіологічні вправи вдосконалюють механізми адаптації дитячого організму до зовнішнього середовища, знижують захворюваність і роблять життя дитини безпечнішим завдяки розвитку таких якостей, як спритність, сила, гнучкість; вони готують дитину до школи, поступово привчають її витримувати навантаження, проявляти волю; здатні допомогти дитині впоратися зі стресовими ситуаціями і постояти за себе в непростому житті.

Кінезіологія — дуже цікавий і ефективний метод роботи. Розвиток інтелекту безпосередньо залежить від сформованості півкуль головного мозку та їхньої взаємодії.

Зважаючи на це, дуже важливо застосовувати на практиці методи і прийоми кінезіології дають змогу «тренувати» мозок у дітей дошкільного, шкільного віку та дітей з особливими освітніми потребами.

Музикотерапія у роботі з дітьми (особливо з порушеннями фізичного і психічного розвитку) має надзвичайно важливе значення та використовується для профілактики та психологічної корекції особистісного розвитку. Музикою лікують психосоматичні розлади, психоемоційні порушення, усувають труднощі в соціально-адаптивних процесах. Це прекрасний інструмент творчої стимуляції, підвищення рівня художньо-естетичних потреб. Найбільш плідний період для використання музикотерапії: 5-7 років. Дитяча рецептивна музикотерапія покликана позбавити дитину від внутрішнього напруги, викликати позитивні почуття і емоції, відрегулювати вегетативні процеси. Частий формат – «музичні картинки», «музичне моделювання», «жива музика», «музичний сон».

Аромотерапія. Гідне місце в лікувальній педагогіці відводять аромотерапії. Народний досвід і дослідження вчених довели, що запахи здатні керувати настроєм і працездатністю. Ефірні масла базиліку, коріандру, ялівцю, лимону, майорану, петрушки, евкаліпту тонізують, а фітокомпозиції з базиліку, майорану, коріандру, розмарину, м'яти, лаванди, кмину і вербени створюють аромати, що добре заспокоюють перезбуджену нервову систему. Це потрібно застосовувати в роботі з гіперактивними дітьми. В. Сухомлинський писав: «Природа як світ, в якому дитина народжується, пізнає навколишню дійсність і саму себе, полегшує освітню роботу і водночас ускладнює її, бо робить її багатшою, багатограннішою. Природа – це всенародне багатство, джерело знання і моральності, наочне мірило цінностей». Про це важливо пам'ятати кожному педагогові.

Мнемотехніка – сукупність прийомів і методів, спрямованих на тренування пам'яті, мови, які допомагають швидше запам'ятати інформацію шляхом утворення асоціацій, на основі візуального, аудіального та чуттєвого уявлення. Користуватися мнемотехнікою може будь-яка людина. Вік тут не має значення. Для цього не потрібно володіти особливими навичками і вмінням. Переваги мнемотехніки очевидні. Дитина завдяки цій техніці: починає швидше запам'ятовувати послідовності дій; звикає до розпорядку дня; вчиться швидше читати; підвищує власну уважність; у дитини відмінно розвивається образне мислення. Мнемотехнікою може займатися людина від 3 до 99 років. З мнемоквадратом можна ознайомити дитину вже в три роки, викликаючи у неї інтерес, так як в цьому віці, діти люблять розглядати картинки. У віці 4-7 років вже відбувається знайомство з мнемодоріжками і мнемотаблицями. З їх допомогою легко запам'ятовується складна для сприйняття інформація. Легко запам'ятовуються вірші, оповідання, скоромовки, загадки, алгоритм одягання, навчання гігієні, вивчення цифр і багато іншого. Мнемотехніка надзвичайно ефективна у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами.

Мнемоквадрат – це окрема картка-зображення з закодованою інформацією. Малюнок в квадраті позначає, або одне слово, або словосполучення, або просте речення. Це може бути як предмет, так і дія. Наприклад: дитина ходить в дитячий садок у нього є шафа і ліжечко. Для того щоб запам'ятати де його шафа і ліжко, на них наклеюють картинку, наприклад, «Черепашку». І тепер дитина знає, що речі, на яких є «Черепашка»- його речі. Мнемодоріжка – це послідовність чотирьох або більше мнемоквадратів, розташованих лінійно. Малюнок в кожному квадраті, відповідає одному слову або словосполученню. Спираючись на зображення, дитина складає історію з декількох простих речень. Мнемотаблиця – це таблиця, поділена на квадрати, в кожен з квадратів закладена певна інформація. Кожному зображенню в квадраті відповідає слово або словосполучення, на основі цих зображення складається розповідь або вчиться вірш. Дивлячись на малюнки, дитина відтворює текстову інформацію, так як в цьому процесі одночасно задіяно і слухове і візуальне сприйняття. Мнемотехніка допомагає вирішити такі основні навчальні та виховні завдання у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами :

- розширюються творчі можливості дитини, завдяки гармонійній роботі лівої (логіка) і правої (творчість, образне мислення) півкулі головного мозку;
- формується вміння ефективно і самостійно вчитися;
- підвищується самооцінка дитини завдяки результативності у навчанні;
- зменшуються стреси від навчання;
- збільшується навчальна мотивація, а з нею успіхи.

Висновки. Отже, дистанційне навчання є продуктивною формою освітнього процесу. Задіяння електронних ресурсів дозволяє педагогам організовувати ефективний освітній простір для дитини з особливими освітніми потребами.

Варіативність використання інноваційних технологій в корекційно-розвивальному процесі під час дистанційного навчання, дозволяє збільшити ефективність роботи з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами. Використання нетрадиційних технологій на заняттях стимулює зацікавленість дітей до мовлення, розвиває увагу, пам`ять, мислення, дрібну моторику рук, спонукає до кращого засвоєння вивченого матеріалу, урізноманітнює прийоми і методи корекційного впливу. Подальша робота з означеної тематики потребує детального вивчення та експериментальної перевірки ефективності застосування різних інноваційних методів. Розпочинаючи кожен новий навчальний рік в умовах воєнного стану маємо намагатися налагодити повноцінний освітній процес попри всі випробування з врахуванням особливих умов та адекватною оцінкою можливих ризиків, задля безпеки усіх учасників освітнього процесу. Нашими головними опорами в роботі мають бути осмисленість, самостійність, відповідальність, гнучкість. Чітка структура планування освітнього процесу має змінюватися гнучким реагуванням на «живу» ситуацію з урахуванням реальних потреб та інтересів дітей. Тож педагогічний колектив має діяти більш самостійно і відповідально усвідомлюючи всі ризики конкретних умов у яких доводиться працювати, свідомо оцінюючи, свій потенціал і ресурси, щоб зберегти себе і дітей та максимально реалізувати освітні та корекційні завдання.

Список використаних джерел:

1. Базовий компонент дошкільної освіти. Авторська група: Байєр О.М., Безсонова О.К., Брежнєва О.Г., Гавриш Н.В., Загородня Л. П.,Косенчук О. Г., Корнєєва О.Л., Лисенко Г. М., Левінець Н.В., Машовець М.А., Мордоус І.О., Нерянова С. І., Піроженко Т. О., Рейпольська О.Д. Під науковим керівництвом доктора психологічних наук, професора, члена - кореспондента НАПН України - Піроженко Т. О. 2021. Режим доступу: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne /2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20 komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf
2. Лист МОН України №1/3710-22, від 28.03.2022 року «Про роботу Інклюзивно-ресурсних центрів та організацію освітнього процесу для осіб з особливими освітніми потребами у період воєнного стану»
3. Лист МОН України №1/6435-22, від 15.06.2022 «Щодо забезпечення освіти осіб з особливими освітніми потребами»
4. Лист МОН України, від 10 серпня 2022 р. № 1/9105-22 «Щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2022/2023 н. р.»
5. Лист МОН України, від 27 липня 2022 р. № 1/8504-22 «Про окремі питання діяльності закладів дошкільної освіти у 2022/2023 н. р.»
6. Дятленко Н.М., Софій Н.З., Мартинчук О.В., Найда Ю.М. Асистент учителя в інклюзивному класі. Київ : Плеяди, 2015. 172 с.
7. Колупаєва А.А., Данілавічюте Е.А., Литовченко С.В. Професійне співробітництво в інклюзивному навчальному закладі. Київ : Видавнича група А.С.К., 2012. 197 с.
8. Кузава І., Гац Г. Професійна готовність майбутніх спеціальних педагогів до впровадження інклюзивної освіти: монографія. European and global vectors for education development in Ukraine: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. С. 344-372.
9. Кузава І. Б. Спеціальні дошкільні навчальні заклади як навчально-методичний та кадровий ресурс інклюзивної освіти. Актуальні проблеми ортопедагогіки та ортопсихології: матеріали І Всеукр. наук.-практ. конфер. (м. Київ, 1-2 лист. 2012 р.). Київ. 2012. С. 73–76.
10. Порадник батькам: практичні рекомендації під час дистанційного навчання дітей з інтелектуальними порушеннями / навчально-методичний посібник / за заг. ред. О. Чеботарьової. К.: ІСПП імені Миколи Ярмаченка НАПН України, 2020. 154 с.
11. Алексєєва Г. В. Гра як засіб соціалізації дошкільників [Електронний ресурс]. Формування сучасних педагогічних технологій та освітніх систем: матеріали ІІ наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 4-5 груд. 2020 р.). Херсон, 2020. С. 149–151.